

הרב חנוך וקסמן
פרשת וירא

"ואת בריתי אקים את יצחק"

מדוע גורש ישמעאל?

הצחוק המלווה את יצחק

אושר, שמחה וצחוק הם מוטיבים מרכזיים בחלק הראשון של פרק כא' - סיפור הולדת יצחק. לדוגמה, קצת אחרי שהתורה מספרת לנו על הולדת יצחק ונתינת שמו (כא:א-ד), התורה מתארת את התגובה של שרה:

"יצחק עשה לי אלוקים, כל השומע יצחק לי. ותאמר: מי מלל לאברהם, הינקה בנים שרה, כי ילדתי בן לזקוני" (כא:ו-ז)

שרה חוגגת את הנס שנעשה לה. הנס הוא סיבה לפליאה ולאשר לעצמה, לאברהם, ולכל השומע. פירוש שמו של יצחק הוא "צחוק", הבא לסמל את החגיגה והשמחה שבאה בעקבות לידתו; אופייני הוא הדבר שהשורש צ.ח.ק חוזר שוב ושוב בפרק. (כא:ג,ד,ה,ו,ח,ט,יב)

אולם, לא הכל שמח וצוהל בסיפור שלנו; השמחה של שרה אינה שלמה. מייד לאחר תיאור המשתה הגדול שנעשה לכבוד חגיגת "הגמל את יצחק" (כא:ח) התורה מספרת כי שרה רואה את "בן הגר המצרית" "מצחק", ותגובתה היא דרישה לגירוש "האמה הזאת" ו"בנה" (כא:י). הנימוק של שרה לכך הוא "כי לא יירש בן האמה הזאת, עם בני, עם יצחק" (שם). על שמחתה של שרה מעיבים, כנראה, זכרונות השנים הארוכות של העקרות, ההשפלה והלעג (ראו יב:יב-טז, טז:א-ה); היא רוצה בגירוש השפחה ובנה מן הבית, כדי שכל הרכוש יעבור ליצחק, הירוש האמיתי של אברהם (ראו ראב"ע, רשב"ם ורמב"ן).

למרות ההססנות של אברהם ודאגתו לבנו (כא:יא), ה' מצדד בשרה (כא:יב-יג); הגר וישמעאל מגורשים מבית אברהם (כא:יד-כא).

בקשת שרה

נושא בולט בפרק הוא נצחונה של שרה: החלק הראשון שלו (כא:א-ב) מתאר את העובדה ש ה' "פקד את שרה" ואת לידת יצחק, וזהו החלק הראשון בנצחונה של שרה. החלק השלישי של הפרק (כא:יד-כא) מתאר את גירוש ישמעאל, וזהו החלק השני בניצחון של שרה. החלק האמצעי של הפרק (כא:ה-יג), שנותח לעיל, מפרט את הסיבות לגירוש; הוא מביא לקדמת הבמה את השחקנים המרכזיים, מסביר את מניעיהם, ופועל כקטע מעבר בין שני החלקים המתארים את נצחונה של שרה. מבנה הפרק, אפוא, מתאים לדרישתה של שרה, ואת שניהם ניתן להבין בקלות.

פה קבור הכלב: בעוד שאנו יכולים להבין בקלות את ההיסוס של אברהם ולפחות חלק מן המניעים של שרה, קשה לנו להבין את ההיענות של הקב"ה לדרישה של שרה: מדוע הוא מסכים לכך? במה חטאו ישמעאל או הגר? האם ה' פשוט מעניק לשרה את מבוקשה ללא הצדקה? האם גם במקרה - כמו במקרים רבים אחרים - נרים ידיים ונאמר שאנו לא מסוגלים להבין את דרכי ה'?

בין ישמעאל ליצחק

עלילות ישמעאל והגר

הבה ונקרא את החלק השלישי של פרק כא', בו מתואר גירוש ישמעאל; לעיל הסברנו אותו כלא יותר מאשר החלק השני והסופי של נצחונה של שרה, אך קריאה מעמיקה תגלה שיש בו הרבה מעבר לכך.

העלילה מתקדמת כך: אברהם משכים בבוקר, נותן להגר וישמעאל מזון ומים ומשלח אותם למדבר. הם משוטטים במדבר ללא מטרה (כא:טו), וכאן מגיעה נקודת השבר בה אוזלים המים. הגר סבורה שאין לישמעאל עוד סיכוי לחיות, נוטשת אותו תחת שיח ומתייפחת (כא:טו-טז). רווח והצלה עומדים להגר ממקום אחר: מלאך אלוקים קורא להגר מן השמים, מרגיע אותה, מספק לה מים ומבטיח לה כי בנה יהיה "לגוי גדול". הסיפור מסתיים בנישואיו של ישמעאל (כא:כא).

אורכו, תוכנו ועלילתו של הסיפור מערערים את ההבנה שמטרתו היא לציין את נצחון שרה בלבד: לשם מילוי מטרה זו די בציון העובדה שהגירוש בוצע; מנקודת המבט של שרה זה כל מה שמשנה - את מי זה מעניין בכלל שישמעאל כמעט מת ושמלאך הציל אותו? למי בדיוק אכפת שהוא מתחתן?

החלק האחרון של הפרק, אם כן, אינו שייך לסיפור על נצחון שרה, כפי שחשבנו תחילה; הוא סיפור עצמאי, שנושאו הוא ישמעאל והגר. אולם, עדיין יש להבין מדוע התורה טורחת לעדכן אותנו בעלילות ישמעאל והגר; מהי החשיבות או הרלוונטיות של סיפור "ייסורי הגר וישמעאל"?

ההקבלה בין גירוש ישמעאל לבין עקידת יצחק

נסבך את העניין מעט יותר. קריאה צמודה לסיפור תגלה דמיון מפתיע לסיפור עוקב, גם בו אברהם משכים בבוקר וגם בו הוא "לוקח" (כא:יד) משהו; אין קורא תנ"ך שיכול לפספס את הדמיון לעקדה.

כמו בגירוש ישמעאל, גם בעקדה אברהם "משכים בבוקר"; המקבילה איננה רק לשונית, אלא גם תכנית - בשני הסיפורים אברהם, המשכים בבוקר, נענה לצו אלוהי לוותר על אחד הילדים שלו לנצח. בגירוש אברהם לוקח לחם וחמת מים, ובעקדה הוא לוקח את המאכלת. אולם, זהו רק קצה הקרחון: בשני המקרים ילד קטן, "הנער" בלשון המקרא (כא:יז-כ; כב:ה, יב), מסתכן במהלך מסעו;

המודל שאנו מציגים בעלילות הללו אינו המודל של "אברהם העומד למבחן" אלא המודל של "מסע-סכנה-הצלה". מודל זה מייצג, הן בתנ"ך והן בספרות הכללית, את סיפור ההתבגרות ואת טכס המעבר של הגיבור לעתיד של העם, העומד בפני המוות וניצל ממנו בזכות התערבות אלוקית רגעים ספורים לפני הסוף המר. הסיפורים אינם עוסקים רק באברהם ויחסו לה', אלא גם בישמעאל וביצחק. כסיפורי מבחן, יש בהם אמירות על דבר ה' השגחתו על עולמו. כסיפורי מעבר והתבגרות יש בהם יותר מזה: הם מסרים על יחסיהם של הורים וילדים במסעם לכור הברזל של המשבר ואימת המוות.

התנהגותם של אברהם ויצחק בעקידה

העמדת המכנה המשותף של סיפורי ישמעאל ויצחק על יחסי הורים וילדים תוכל להעיר את תשומת לבנו להבדלים שביניהם, ונציין כאן כמה מהם.

בעקידה, אברהם עומד בפני מבחן מאיים: למרות כל הבטחות הקודמות של הקב"ה, הוא נדרש כעת להקריב את בנו. חלק מן המתח העלילתי בסיפור בנוי על כך שאיננו יודעים עד לסוף הסיפור האם אברהם יגיב למצווה בצורה ה"נכונה", וכיצד בדיוק תיושם תגובה זו. התורה ברורה מאוד בקשר לשאלות הללו: אברהם מתפקד כפי המצופה - בנחישות, החלטיות ואומץ; הוא משכים בבוקר, מכין את העצים, לוקח את יצחק - ויוצא לדרך (כב:ג). האופי המוזר של המסע, בו אברהם ויצחק יוצאים "אל המקום" שה' בוחר עבורם ומגיעים אליו למרות שלא קיבלו הוראות מדוייקות לגבי המיקום, והעובדה שאברהם כמעט הורג את יצחק, מחזקים את המוטיבים הללו.

התגובה של יצחק מתאפיינת באותה צורה. רש"י מדגיש, ובצדק, שיצחק היה מודע היטב למהלך העניינים; שאלתו "הנה האש והעצים, ואיה השה לעלה" (כב:ז) רומזת לכך שהוא ידע כי הוא הוא השה. גם תשובתו הדו-משמעית במתכוון של אברהם, "אלוקים יראה לו השה לעלה בני", בה המילה "בני" יכולה להיות אמנם פנייה, אך היא עשויה להיות גם תמורה (השה לעולה - בני), מחזקת זאת. כמו כן, מכאן ואילך אין יותר דיאלוג - יצחק ממשיך לשאת את העצים לעקידתו באומץ ובשקט (כב:ח); הוא לא מתחנן על נפשו או מבכה את מר גורלו. גם יצחק, אם נשתמש בביטוי שטבע סרן קירקגור, הוא "אביר האמונה".

הכתוב מדגיש לא רק את הנחישות והאומץ של אברהם ויצחק, אלא גם את אחדותם ושיתוף הפעולה שלהם; פעמיים מוזכר כי הם הלכו "יחדיו" לעקידה (כב:ח). אין התמוטטות, אין שבר ואין הבדל בין אברהם לבין יצחק: שניהם יחד - וכל אחד לחוד - פועלים למופת בסיפור "המעבר וההתבגרות".

תגובתם של הגר וישמעאל לגירוש

התמונה בסיפור ההתבגרות של הגר וישמעאל היא תמונת ראי של העקידה. ראשית, הגירוש לא יכול להוות עילה לפקפק בהבטחות אלוקיות שהגר קיבלה בקשר לבנה: אלה כללו את ציווי העינוי בידי שרה (טז:ט-יב), ולכן ההשפעה

המתוארים - בשני המקומות - על ידי הטיות של השורש "ה.ל.כ" (כא:יד, כב:ג). בנוסף, בשני המקרים הילד עומד בפני סכנה כתוצאה מפעולות של הוריו: הגר משוטטת במדבר, וכאשר היא עומדת להתייבש היא משליכה את בנה למוות תחת אחד השיחים (כא:טו-יז); אברהם שולח את ידו לשחוט את יצחק.

שיא הסיפורים זהה אף הוא: הצלת הנער העומד בפני סכנה על ידי קריאה של מלאך אלוקים מן השמים (כא:יז, כב:יא). בשני המקרים הקריאה הזו מלווה בראייה הפותרת את הבעיה המסכנת את הילד - מים, במקרה של ישמעאל (כא:יט), ואיל (כקרבן חליפי), במקרה של יצחק (כב:יג). כמו כן, גם ההבטחה להיות "גוי גדול" זהה בשני הסיפורים.

ההקבלה ממשיכה גם אחרי תיאור ההצלה. בשני המקרים נושא המשך הסיפור הוא נישואין: סיפור ישמעאל מסתיים בדיווח על נישואיו של ישמעאל (כב: כא); סיפור העקידה מסתיים בתולדותיו של נחור (כב:כ-כד), על ידיהן נוכל להבין את תולדות רבקה - אשתו לעתיד של הנער שכמעט ונשחט בעקידה.

מהי משמעות ההקבלה בין גירוש ישמעאל ועקידת יצחק? כיצד היא תשפיע על הבנתנו את החלק השני של פרק כא'?

קשר משפחתי

סיפור מעבר והתבגרות

ישנם כאלו המכנים את פרק כא' "עקידת ישמעאל", בהתאם לקו המחשבה שהצגנו כאן. משמעות הדבר היא כי אין רק סיפור אחד בתורה הממחיש את היענותו הבלתי מסוייגת של אברהם לצו האל עד כדי הריגת בנו - יש שניים כאלו. במובן מסויים, העקידה הראשונה היא תנאי הכרחי לקיומה של השנייה. חלק מן הנסיון של עקידת יצחק הוא בכך שלאברהם אין עוד תקוות זרע מלבד יצחק: בזמן העקידה יצחק הוא לא רק זה שבו "יקרא זרע" (עיי' כא:יב) לאברהם, כבן החשוב וכנושא הברית - הוא הבן היחיד.

הגם שקריאה זו נכונה, היא חלקית מאוד. קריאת סיפור גירוש ישמעאל כהשלמה ורקע לעקדה קובעת את אברהם כדמות המרכזית של הסיפור. אולם, גיבורי עלילת הגירוש הם ישמעאל והגר, ולא אברהם; כותרת הסיפור איננה 'ניסיונותיו של אברהם' אלא 'קורות הגר וישמעאל'.

סקירה נוספת של ההקבלה בין שני הסיפורים תוכל לעזור לנו להבין את הנקודה הזו טוב יותר. העלילה הבסיסית של שני הסיפורים היא כזו:

1. אברהם מצווה להפרד מאחד מבניו.
2. הילד ואחד מהוריו (הגר וישמעאל/אברהם ויצחק) יוצאים למסע.
3. הילד עומד בפני סכנת חיים במהלך המסע.
4. הילד ניצל בעזרת ה', ומובטח לו כי הוא יהפוך ללאום.
5. עיסוק בנישואין הקשורים לעתיד הילד.

שני מודלים של הצלה

יש לעסוק בעוד הבדל בין שני סיפורי ההתבררות שלנו, בעיקר בקטע הסופי, בו ה' מציל את הנערים.

הצלתו של ישמעאל נובעת מ'שמיעתו' של ה'; הביטוי הזה מופיע לפני התערבותו של המלאך - "וישמע אלוקים את קול הנער" (כא:ז) - ובדברי העידוד של המלאך להגר - "אל תיראי, כי שמע אלוקים אל קול הנער באשר הוא שם" (שם). "הסבר" זה להצלתו של ישמעאל אינו מפתיע: זהו המודל המובהק שנרמז בשמו של ישמעאל - "צעקת עניים אתה תשמע, זעקת הדל תקשיב ותושיע", כפי שאמרנו בשבוע שעבר, וזהו הוא המודל "הכללי" בהשגחת ה' בעולם.

למעשה, אפשר לזהות ארבע נקודות תואמות וצפויות בהצלתו של ישמעאל. ראשית, הצלה זו עולה בקנה אחד עם ההבטחה להגר שישמעאל יהיה "גוי גדול". שנית, כפי שנטען כרגע, ההצלה נובעת משמיעת הכאב של החלכאים והנדכאים - כפי שה' מציל את כל המושפלים והסובלים. שלישית, הצלה זו היא עצמו ובשרו של ישמעאל - בשורת לידתו הייתה חלק משמיעת ה' לקול הנדכאים - וכך גם הצלת חייו. רביעית, אנו, הקוראים, חשים הזדהות ואמפתיה עם הנדכא ועם כאבו; ההגינות מחייבת את ההצלה שלו.

ההצלה של יצחק, לעומת זאת, זוקקת יותר הסברים. בציווי העקידה נראה שה' חזר בו מהבטחתו "ואת בריתי אקים את יצחק" (יז:כא) ומהכרזתו החגיגית "כי ביצחק יקרא לך זרע" (כא:ב). ההצלה של יצחק היא הפתעה שנייה, קיצונית בהקשרה - ההצלה פשוט לא אמורה לקרות לאברהם. ה"הפוך על הפוך" הזה מפתיע ומבלבל; לא לחינם המדרש מספר שאברהם רצה להמשיך בהקרבה (ראו רש"י כב:ב,ג).

הבעייתיות בהיפוך נרמזת גם במסגרת הזמן בו אברהם מצווה להפסיק. הכתוב אומר "וישלח אברהם את ידו, ויקח את המאכלת לשחוט את בנו" (כב:י) - ורק אז המלאך קורא לאברהם, כאשר כבר כמעט מאוחר מידי; ייתכן שבאמת כבר מאוחר מידי - לא היינו מצפים שמישהו יוכל להגיב מהר כל כך או להיות מוסח מלהט דתי כל כך עוצמתי. ההיפוך בא ברגע האחרון, או במובן מסויים - אחריו, כאשר היה אמור להיות מאוחר מדי.

כמו כן, ההיפוך מפתיע ברמה הרגשית והאינטואיטיבית. כפי שאברהם נכנע לרצון ה' והכין את עצמו לשחוט את בנו, כך גם אנו, הקוראים, הכנו את עצמנו לאסון העומד להתרחש. הפחד והאדישות המוסרית מאימת הדר גאונו של רצון ה' מערטלים אותנו מרגישות לאסון המתרחש לנגד עינינו, ומותירים אותנו נאנחים בהקלה - כל פעם מחדש - בעקבות ההצלה, תמהים על דרכיו הנסתרות של ה'.

אם כן, סיפור גירוש ישמעאל והצלתו רווי בצפוי, בנורמלי ובמובן - התבנית האוניברסלית של "צעקת הדל תקשיב ותושיע". סיפור הצלת יצחק, לעומת זאת, מאופיין על ידי המהפך, הבלתי צפוי והלא מובן - הסתר הנצחי של רצון ה'.

של הגירוש על האמונה בקיום ההבטחות, אם ישנה כזו, צריכה להיות הפוכה - הגירוש מבית שרה אמור לגרום לה להאמין ששלב העינוי כעת מאחוריה, ושהיא בדרך לעתיד חדש ומבטיח. אולם, התנהגותה המיואשת של הגר במסעה אינה נחושה או אמיצה. בנוסף לכך, היא תועה במדבר, כלומר משוטטת חסרת מטרה או כיוון - בניגוד מוחלט ל"מקום" שאברהם הכיר מיד, למרות שלא נאמר לו לאן ללכת.

בגלל תעייתה היא מסכנת את בנה, ובאקט של ייאוש היא משליכה אותו, "ותשא את קולה ותבך" (כא:טז). רוח הייאוש והנכאים שממלאת את הגר מגיעה גם לישמעאל. ה' שומע אל "קול הנער" (כא:ז), בהקבלה ברורה לקולה של הגר; בעקבות אמו, גם ישמעאל, שהוא כעת לפחות בן שש עשרה, מתייפח. הפסיביות שלו בסיפור אינה איפוק אמיץ, כמו זו של יצחק, אלא התפוררות נפשית ורגשית. ולבסוף, צריך לזכור את פסוק טז:

וַתֵּלֶךְ וַתֵּשֶׁב לָהּ מִנְּגֵד, הַרְחַק כְּמִטְחוֹי קֶשֶׁת, כִּי אָמְרָה אֶל אֶרְאָה בְּמוֹת הַיָּלֵד; וַתֵּשֶׁב מִנְּגֵד, וַתֵּשֶׂא אֶת קֶלֶה וַתִּבֶּךְ.

בניגוד ל"יחידיו" המאפיין את אברהם ויצחק, הגר וישמעאל נפרדים - גם ברובד המציאותי וגם ברובד הקיומי. סיפור ההתבררות והמעבר שלהם אינו מאופיין על ידי נחישות, החלטיות ואחדות, אלא על ידי אובדן עשתונות, שבר ופילוג.

הסיבה לגירוש

התחלנו את ניתוח הפרק שלנו בנסיון להבין את הסיבה לגירוש של ישמעאל. כפי שרמזנו לעיל, הוצעו לבעיה זו מספר פתרונות - החל מהתנהגות לא נאותה מצידו של ישמעאל (רש"י כא:ט), ועד לגישה הרווחת כיום, הגורסת כי הייתה חייבת להתבצע 'בחירה' בין השניים.

קריאת סיפור גירוש ישמעאל כסיפור התבררות והורות, בהקבלה לקריאה דומה בסיפור העקידה, יכולה להציע הסבר נוסף: ה' - בניגוד לאברהם, שרה או הקוראים - יודע את העתיד; ה' גם יודע דבר או שניים על הכישורים והיכולות של אברהם, הגר, יצחק וישמעאל; ה' יודע כיצד יגיבו אברהם ויצחק כאשר היחסים שלהם יעמדו למבחן: הוא יודע שיש בכחם להפיג אמונה, אומץ, אחדות ונחישות. ה' גם מכיר את אישיותם הגר וישמעאל ומבין את מהותם; הוא יודע כיצד המבחן שלהם - הקל, יחסית לזה של אברהם ויצחק - ישבור אותם; כיצד הייאוש ואובדן העשתונות יובילו לפירוד בין הבן לאמו; הוא יודע שאין אלו החומרים מהם צריך לבנות את הגוי הגדול שהובטח לאברהם. שרה ויצחק נבחרו כבר בעבר, בברית המילה, לנושאי ברית אברהם עם ה'; כעת, בגירוש ישמעאל, הם נבחרים שוב.

ברצוני לציין נקודה נוספת, לסגירת המעגל: הסיפורים הללו אינם עבור ה'; הם עבורנו, הקוראים. בקריאה שלנו, בהבנה שלנו לגבי מהי אמונה - ובעיקר מה היא אינה - אנו מצליחים לגלות טפח מהמניעים להשגחת ה' בעולם; בעולמו של אברהם, על כל פנים.

יש בהצלה זו מודל חדש של הצלה - ההצלה הבלתי מובנת; ההיפוך המביא לאסון, ולאחר מכן - ההיפוך הגורם לרווח ולהצלה. ליתר דיוק, יש לומר כי אין זו נקודה חדשה - זהו סיפור ישן.

ההיפוך המלווה את יצחק

בפרק טז' הגר הרה לישמעאל. בהתאם לנוהג המקובל, שרה נותנת לאברהם את שפחתה ונולד להם בן. בכך אין חדש; בעולם של אז אלו הם מעשים שבכל יום. לידתו של יצחק, לעומת זאת, היא חידוש גדול; שרה היא עקרה, ובעולם הטבעי עקרות אינן יולדות. הרעיון ששרה תלד נראה מגוחך הן לאברהם והן לשרה; הם צוחקים למשמע הרעיון - בשמחה, בפקפוק או בציניות (יז:יז; יח:יב); אברהם שואל "הלבן מאה שנה יולד, ואם שרה, הבת תשעים שנה, תלד?"; זה לא הגיוני - וזוהי בדיוק הנקודה. יש כאן נס - לידה בגיל תשעים של אישה שהייתה עקרה כל ימי חייה; זהו ההיפוך המלווה את יצחק כל חייו.

אם נתמקד שוב בישמעאל, אך הפעם מתוך מודעות לניגוד התהומי שבין ישמעאל לבין יצחק, נוכל להבין כי גירוש ישמעאל הוא עוד "היפוך" בחייו של יצחק. ישמעאל הוא הבכור ולפי "משפט הבכורה" - הן התורני והן של חוקי המזרח הקדמון - אי אפשר להחליף אותו כיוורש הראשי. ה', לעומת זאת, רוצה שדווקא יצחק יירש; בכוחו וביכולות האין סופיים הוא גורם לכך. הטבעי והנורמלי מוחלף במי שנוולד בנס וניצל ממות בניסי נסים, במי שהיה בנה של אישה עקרה בת תשעים, במי שנעקד על גבי המזבח אך ניצל ממנו; במי שכל קיומו הוא "הפוך על הפוך".

על פי דברים אלו ניתן להסביר את גירוש ישמעאל בצורה נוספת. המקרא רצה ללמד אותנו את דרך הנהגת ה"הפוך"; הצורה הייחודית והמסתורית בה ה' משגיח על ארצם ורבעם של נבחריו, זרע יצחק.

לעיון נוסף

1. עיינו ברמב"ן יז:א; כיצד ההערות שלו יוכלו לאושש את שני המודלים של ההשגחה שבנינו בפרשיות לך-לך וירא? חשבו מדוע ההערות הללו מתאימות לדיון על ברית המילה; עיינו גם יז:א, טו-כו.
2. ישמעאל "מצחק" (כא:ט); האם צחוקו זהה לצחוק האחר בפרק (כא:ו)? ראו יז:יז, יח:יב-טו. האם לשרה יש אבחנה ייחודית בקשר לסוגי הצחוק? ראו רש"י כא:יב.
3. נסו לבדוד כל מרכיב בסיפור העקידה, בהנחה שהעקידה מכילה למעשה שני סיפורים - מבחן לאברהם והתבגרות יצחק. מדוע יצחק לא מוזכר בשמו בכב:יט?
4. מה המצרים מסמלים בפרשיות לך לך וירא? ראו יב:י-טז, יג:א-ב, ה-ו, י, טז:א-ג, כא:כא.

כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון, תשס"ו
עורך: אייל קסנר

בית המדרש הוירטואלי שלידי ישיבת הר עציון
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>

האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9931456 שלוחה 5
דואל: office@etzion.org.il